

*Ж.Ә. Таштанов*¹, С.Е. Жанболатов²*

*¹PhD докторанты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Қазақстан <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>.
E-mail.ru: z_tashtanov@mail.ru,*

²п.ғ.к ,аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті <https://orcid.org/0000-0003-1474-6578>, E-mail:Sattar0168@mail.ru

САЙРАМ КӨТЕРІЛІСІ , НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАСҚА ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРМЕН ОРТАҚ СИПАТТАРЫ МЕН БЕЛГІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада өткен ғасырымыздың 30 жылдарындағы Сайрам ауданындағы халық көтерілісі, оның себептері мен салдары туралы мәселе қарастырылған. Түркістан облысының Сайрам ауданы халық тығыз қоныстанған негізінен диханшылықпен айналысқан өңір. Ұлттық құрамы әр түрлі өңірде Кеңестік тоталитарлық жүйенің орныауымен бірге халықтың қалыпты даму үрдісі де бұзылды. Әсіресе бұл жағдай күштеп ұжымдастыру, жеке меншікке қарсы бағытталған зорлықшыл әрекеттермен ұштасқан саяси науқан тұсында күшейе түсті. Мұның соңы халықтың жаппай наразылығын тудырып бүкіл елді қамтыған стихиялық сипаттағы ұлт-азаттық көтерілістерге ұласты. Сондай ұлт-азаттық сипаттағы көтерілістің бірі Сайрам көтерілісі болатын. Сайрам көтерілісі турасында архив қорларында сақталған осыған дейін беймәлім болып келген материалдар негізінде жазылған бұл мақалада Сайрам көтерілісінің барысы, оған қатысушылардың нақты тізімі, сонымен қатар оларға тағылған айып түрлері мен кесілген жаза сипаты толығымен талданды. Мақалада Сайрам көтерілісімен қатар Қазақстанда орын алған басқа да ұлт-азаттық көтерілістердің кейбірі салыстырмалы тарихи тұрғыда қарастырылып, Сайрам көтерілісімен ортақ сипаттары, салдары мен сәтсіздікке ұшырау себептері көрсетілді. Сайрам көтерілісі бұрын соңды зерттеу нысанына айналмаған сонылығымен ерекшеленеді.

Кілт сөздер: Ұлтшыл элементтер, ОГПУ, көтеріліс, контрреволюция, НКВД, ұжымдастыру, колхоз

*Таштанов Ж.А. *¹, С.Е. Жанболатов²*

*¹ докторант PhD, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>
E-mail.ru: z_tashtanov@mail.ru;*

*² к.п.н., ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1474-6578>
E-mail:Sattar0168@mail.ru*

САЙРАМСКОЕ ВОССТАНИЕ, РЕЗУЛЬТАТЫ И ЕГО ОБЩИЕ ЧЕРТЫ И ПРИЗНАКИ С ДРУГИМИ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫМИ ВОССТАНИЯМИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматривается вопрос о народном восстании в Сайрамском районе в 30-е годы прошлого века, его причинах и последствиях. Сайрамский район Туркестанской области является густонаселенным преимущественно оседлым регионом. В регионе с с разным национальным составом установлением советской власти нарушена тенденция к нормальному развитию населения. Особенно обострилась эта ситуация при насильственной коллективизации, политической кампании, сопряженной с насильственными действиями, направленными против частной собственности. Это привело к национально-освободительным восстаниям стихийного характера, охватившим всю страну, вызвавшим массовое недовольство населения. Одним из таких восстаний национально-освободительного характера было Сайрамское восстание. В этой статье, написанной на основе ранее неизвестных материалов, хранящихся в архивных фондах Сайрамского восстания, полностью проанализирован ход Сайрамского восстания, точный список его участников, а также виды предъявленных им обвинений и характер

наказания. Наряду с Сайрамским восстанием в статье были рассмотрены некоторые из других национально-освободительных восстаний, произошедших в Казахстане в сравнительно историческом контексте, показаны общие черты, последствия и причины неудач Сайрамского восстания. Сайрамское восстание раньше не был объектом исследования

Ключевые слова: националистические элементы, ОГПУ, восстание, контрреволюция, НКВД, коллективизация, колхоз

*Zh .A. Tashtanov*¹, S.E. Zhanbolatov²*

¹ *PhD student, South Kazakhstan University named after M. Auezov*

Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721> E-mail.ru: z_tashtanov@mail.ru;

² *candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan*

<https://orcid.org/0000-0003-1474-6578>E-mail:Sattar0168@mail.ru

THE SAIRAM UPRISING, ITS RESULTS AND ITS COMMON CHARACTERISTICS AND FEATURES WITH OTHER NATIONAL LIBERATION UPRISINGS IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article discusses the issue of the popular uprising in the Sairam district in the 30s of the last century , its causes and consequences. Sairam District of Turkestan region is a densely populated region, mainly engaged in dikhanate. Along with the establishment of the Soviet totalitarian system in different regions of national composition, the trend of normal development of the population was disrupted. Especially this situation intensified during the political campaign , which was accompanied by violent collectivization, violent actions directed against private property. This was followed by National Liberation uprisings of a spontaneous nature, which caused mass discontent of the population and covered the entire country. One of these National Liberation uprisings was the Sairam uprising. This article ,written on the basis of previously unknown materials stored in archival funds about the Sairam uprising, completely analyzed the course of the Sairam Uprising, a specific list of its participants, as well as the types of charges against them and the nature of the punishment. In the article, along with the Sairam uprising, some of the other national liberation uprisings that took place in Kazakhstan were considered in a comparative historical context, the common characteristics, consequences and reasons for the failure of the Sairam uprising were shown. The Sairam Uprising has not been the subject of research before

Keywords: nationalist elements, OGPU, uprising, counter-revolution, NKVD, collectivization, collective farm

Кіріспе

Өзектілігі. Қазақ жерінің ерте дүниеден бергі рухани орталығы болған Сайрам өңірі туралы қазақтың біртуар ғалымы Шоқан Уалихановтың жазбаларында да кездеседі Онда былай дейді: «Ташкентті жаулап алушы Бұқар-ханның өлімінен кейін алғашқы азаматтар қаланы уақытша бөліктерге бөлді және әр билеуші атақұмарлықтан өзінің қарсыласын биліктен тайдырып жіберуге тырысты, осыдан ішкі соғыс басталып, ол он жылдан аса уақытқа созылды. Мұндай алауыздық Үйсін болыстарының Ташкент және басқа да қалаларға шабуыл жасауларына түрткі болып, ер азаматтарға қысымшылық жасап, егіс жұмыс-тарына жөнелулеріне мүмкіндік бермеді. Олар болса қарқынмен бастаған өз істерінде өте сәттілікке жетіп, Шымент, Сайрам және тағы бірнеше шағын жерлерді күшпен алды» [1]. Сайрамды алуға көптеген жау-лаушылар тырысып баққан дегенмен ол әрекеттер нәтижесіз қалған бұл туралы Шоқанның мұрағатынан алынған шығармаларында одан әрі былай делінген: «Мұның барлығы оның қазіргі билеушісі Жүніс ханның уақытына дейін болды. Сол уақыттан бастап Ташкент ішкі тыныштыққа мәңгіге ие болды. Қаланың ішкі тыныштығын нығайтып ол қайсақ болыстарына қарсы қолына қару алды. Шанышқылы болысын көрші қожа билеушісі Хұдияр бектің көмегімен бас игізіп, алым-салық салды, ал Үйсін болысты, ғмен көп ұрысқа шығып олардың бірінде хандарын өлтірді ,алайда оларды қаруына бас игізе алмады. Шымкент және Сайрам қалалары олардың иелігінде қалып қойды. Қазіргі кезде шапқыншылық арқылы оларды әлсіретіп киіз үй басы бір қойдан алым салық төлетіп, қаруына бас игізді, мұнымен бірге Шымкент және Сайрам қалаларын үнемі билік ету құқығына иеленді, алайда бұл тыныштық ұзаққа созыла ма беймәлім». Одан әрі Шоқан мұрағатынан алынған мәліметтерде былай деп жазылған. «Ташкенттің қол астына жататын жерлерге келсек, оны Шымкент, Сайрам, Алтын төбе жері, Қарабұлақ, Сауран, Темір-қорған, Жаңа-қорған, Ниязбек және тағы аздаған шағын ауылдар құрайды.

Шымкент, Сайрам қалалары мен алғашқы төрт жердің тұрғындары жыл бойы ханға алым салық төлейді, ал соңғы қалған жерлер мысалы Жаңа және Ниязбек қорғандарында әскери адамдар тұрады да, олар сол әскери-лерді қамтамасыз етеді» [2]. Міне Сайрам жерінің тарихы туралы деректер бұл өңірге көз тігушілердің аз болмағанынан хабар береді. Сайрам Кеңес үкіметінің күштеп ұжымдастыру кезеңінде халықтың ашу-ызасы арнасынан асып төгілген бір сәтіне тура келді. Сайрамда да Қазақстанның басқа аймақтарындағы-дай ұлт азаттық көтеріліс бұрқ ете қалады. Бұл көтеріліс турасында ұзақ жылдар бойы арнаулы орган-дардың мұрағат қорларының қолжетімсіздігінен халыққа беймәлім тұстары көп болды. Еліміз тәуелсіздік алып демократиялық үрдістер кең қанат жая бастаған соңғы жылдары ғана осынау Сайрам көтерілісі туралы шындықты жария ету мүмкіндігі туындап отыр.

Мақсаты: Мақаланың мақсаты Сайрам көтерілісінің алғышарттарын анықтау. Сайрам көтерілісінің беймәлім тұстарын жан-жақты ашып қарастыру. Сайрам көтерілісінің тергеу материалдары негізіндегі айыптау қорытындылары арқылы толық сипатын баяндау. Сайрам көтерілісінің Қазақстандағы басқа көтерілістермен ортақ белгілерін көрсету, алғышарттары мен ұқсастықтарын салыстырып нәтижелерін қорытындылау. Тарихи тұрғыдан көтеріліске баға беру. Сайрам және басқа да елімізді қамтыған көтерілістердің шығу себептері арқылы Кеңестік жүйенің халықтың табиғи еркіне тыс орнатылған заңсыз сипаттағы жүйе болғанын айқындау

Материалдар мен әдістер: Осынау күштеп ұжымдастыру, халық басына түскен нәубет зерттеуші Т.Омарбековтың еңбектерінде зерттеу объектісіне айналған [3]. Сондай-ақ зерттеуші Қ.Алдажұманов еңбектерінде астық дайындаудағы қысымшылық әрекеттер салдарынан орын алған Оңтүстіктегі Сырдария округіндегі халық көтерілістеріне де өзіндік баға беріліп тұжырымдар жасалынған[4]. Кеңестік отарлау саясатының патшалы ресейдің отарлау саясатын айырмасы тек өңін айналдырған жаңа сипаттағы жасырын кейде тіпті ашық жүргізілген қитұрқы саясат болатын. Олардың сұрапыл саясатының құрбаны болып қазақ халқының аяулы ұлдары, тар жол тайғақ кешумен жүріп өзін әлемге танытқан тұлға М.Әуезов болды. Мұны біз белгілі тарихшы М.Қойгелдиевтің монографиялық еңбектерінен көреміз[5]. Сайрам көтерілісіне қатысты зерттеу материалдарын жергілікті жазушы Бабенконың еңбектерінде де біршама деректер баяндалған [6]. Сонымен қатар мақаланың негізгі тұжырымдары Шымкент қалалық саяси-құғын сүргін құрбандары музейі мұрағатындағы деректерді басшылыққа алынды [7].

Зерттеу жұмысымыздың әдісі жүйелік талдау, синтез, салыстырмалы, тарихи-мәдени, салыстырма-лы талдау, тарихи принципты, дереккөздерді талдауға негізделген. Зерттеудің тарихнамалық базасын құруға мүмкіндік беретін мақала тақырыбы бойынша соңғы ғылыми зерттеулерге аналитикалық шолу жасалды.

Нәтижелерді талқылау Көтерілістің алғышарттары Сайрам көтерілісінің алғышарттары туындап келе жатқан сәттің өзінде ОГПУ тыңшылары алдын-ала сақтық шараларын жасап, халықтың көзі ашық белсенді тобының алдын алуға тырықсан. Оның дәлелі төмендегі құпия хаттардан аңғаруға болады. Сондай-ақ арнаулы «қара тізімге» ілінген ұлт жанды азаматтардың тізімінен де көрінеді. Құпия хаттың мәтінін жариялауды дұрыс санадық:

Қатаң Құпия.

Жеке.

БКП (б) ОК жауапты хатшысына. ГУРИНГЕ.

Сырдария округінде соңғы уақытта қазақ және өзбек ұлтшылдарының қызметі едәуір жанданды, бұл сөзсіз Кишлак пен ауылдың капиталистік элементтеріне қарсы бағытталған орасан зор саяси компания-лармен (астық дайындау, мақта және т.б.) және Қазақ Өкіметінің Ауыл шаруашылығын қайта құру жөніндегі іс-шараларымен байланысты. Біздің деректерімізге сүйенсек, бұл ұлтшыл элементтердің қызметі тек біздің округ шегінде ғана емес, сонымен қатар аз дәрежеде де Өзбекстан аумағында, атап айтқанда Ташкент қаласында және оның маңында жүргізілуде, Сырдария округінен ірі өзбек және қазақ байларын, діни қызметкерлер мен ұлтшыл зиялы қауым өкілдерін жинап, сол жерде өз жақтастарының көмегімен қызметке орналасқан. Сонымен қатар, Сырдариядан шыққан қазақ және өзбек жастары Ташкент және Самарканд орта және жоғары оқу орындарында оқиды, олардың ішінде бізге жат элемент-тер көп (байлардың ұлдары, саудагерлер, бұрынғы шенеуніктер) кеңестік іс-шараларға қарсы тұру үшін оңай өңделетін туыстарымен тұрақты байланысы бар. Бұл оқу орындары: САКУ, САГУ, Орман техникумы, Пром-Экономика техникумы, Медтехникум, Рабфак, Тәжірибелік-көрсету станциясы, Әскери мектеп, және Индустриалды техникум. Иллюстрация үшін-бірқатар фактілер: 1. Сайрам оқиғасының бастамашылары өзбектер болды-САКУ оқушылары (гор.Ташкент) Хасанжанов:

- Аноним-хат контрреволюциялық сипаттағы хаттар (олар қазақ басшыларын саяси желінің дұрыс жүргізілмегені үшін айыптайды) қазақ ұлтшылдарының әрекеті болып табылады және Шымкент және Ташкент қалаларында тарайды. Сырдария ОГПУ аудандық бөлімі өз желісі бойынша осындай жағдай-

дың болуына сүйене отырып, бірқатар іс-шаралар қабылдады және өз кезегінде Сіздің назарыңызды оқу-әдістемелік мекемелерді қарау мен тазалауға назар аудару қажет деп санайды. Әлеуметтік-бөтен және ұлтшылдық элементтерден, қабылдау комиссияларының жұмысын ретке келтіру және жастар арасында тәрбие жұмысын күшейту туралы мәселені реттеу қажет деп санайды.

Өкімге хабарланды

Қосымша: Өзбекстандағы оқушылар мен ұлтшылдардың тізімі

ООГПУ бастығы. Журавлев.

Врид бастығы ; Михайлов ! [8]

Тізім

Кесте - 1. Қазақ және өзбек ұлтшылдары, Сырдария округінен шыққан және Өзбекстан аумағында орналасқан.

Фамилия мен аты	Жұмыс орны	Ұлты	Ескерту
1. Джарменов Елемес	Кеңес жұмысы	Қазақ	ұлтшыл
2. Отарбаев Таңірберген	Казинпрос мұғалім	-	-
3. Мылтықбаев Молдамұса	-	-	-
4. Абдуллаев Абдукарим	Фергана ОКР.ОНО менгерушісі	Өзбек	Ірі байдың баласы Нағыз ұлтшыл
5. Мусин Ергеш	Ташкентте тұрады жұмыс орны белгісіз	-	Бұрынғы болыс басқарма ның баласы. Нағыз ұлтшыл жастардың ұйымдастырушысы
6. Атаев Сулейман	-	-	Дауыс беру құқығынан айрылғанның ұлы .нағыз ұлтшыл
7. Ергазиев	Ташкентте сот қызметкері,ВКП мүшесі	-	Бостандық ауданынан шыққан ишанның ұлы,ұлтшыл Өзбектердің КССР дан Өзбекстанға қоныс аударуын жақтаушы
	Ескерту	Отарбаев, Мылтықбаев, Джарменов Ходжановтың көмегімен қызметке орналасқан	

Растаймын; ВО өкілеттісі

Михайлов! [9].

Негізгі бөлім:

Осындай елдегі жаппай кудалау жағдайында, ұлт намысын ойлаған жандардың соңына түсіп қамап, жер аударып репрессия құрбаны етіп жатқан жағдайда 1930 жылы 1 мамырда Манкент ауылының дихандары колхоздан шығып ұжымдық мүлікті, амбарлардағы астықтарды, малды талауға ала бастаған. Кетпен, күрек, айырман қаруланған қарапайым дихандар колхоз басқармасын қуып жіберуге дейін барған. Уәкілетті және қарапайым Кеңестік қызметкерлер тарапынан асыра сілтеу мен колхоз бұқарасының жаппай наразылығын пайдаланып, өздерінің қолдаушылары – Сайрам ауданының, Манкент қышлағының азаматтарының арасында колхозды ыдырату және кеңес қызметкерлері мен жергілікті белсенділерге террористік актілер жасау жұмыстарын ұйымдастырды. 2 мамырда жергілікті молдалар мен байлардың бастамасымен Сайдалиевтің үйінде заңсыз жиналыс шақырылды, онда қоғамдық малды және қоймалар-дағы барлық тәркіленген мүлікті бөлшектеу, барлық коммунистерді, комсомолдар мен кеңес қызметкер-лерін өлтіру, қолданыстағы колхозды тарату туралы шешім қабылданды. Осы кеңестің шешімінің негізінде және кедейлердің бай-молда элементтерімен, әсіресе колхоздың ортаңғы бөлігімен келесі күні күшейтілген азғыру арқылы, яғни 3 мамырда ереуіл ұйымдастырылды, онда колхоз шаруалары байлар мен молдалардың антисоветтік үгіт-насихатына жігерленіп, мал талан-тараж болды, бірнеше жұмысшы-лар ұрып соғылды, бастықтардың портреттері, плакаттар мен баннерлер жыртылды. Сол күні муллалар-дың: Мүфтиевтің, Низамутдиновтың, Мұсалиевтің, Бердіқұловтың, Гаюповтың және басқалардың шақыруына бүкіл кишлак халқы мешітке

жиналды, онда Мүфтиев, Низамутдинов және басқалар халыққа үндеумен: "Мұсылмандар, біздің күніміз келді; бізге колхоздар қажет емес және, жалпы, Кеңес өкіметінің заңдарына бағынбаймыз; біз барлық коммунистерді, комсомолдарды және белсенділерді өлтіреміз және бұл үшін жауап бермейміз". Содан кейін молла Мүфтиев, Низамутдинов және басқалары Құранды (қасиетті кітап) көтеріп, жиналғандарды дінге адалдық туралы ант беруге міндеттеді, содан кейін бұл көпшілік қызметкерлерді ұрып-соғу үшін шықты және тек ГПУ уәкілінің араласуы мен жекелеген жұмысшылардың қашып кетуі арқылы бұл әрекет кейбір ұрып-соғумен шектелді. Әрине ОГП тарапынан жазалаушы әскерлер бұл көтерілісті басып жаншыды. Сонымен қатар қамалған көтерілісшілерге мынадай сипатта айыптар тағылды. Архив қорындағы солардың кейбіріне тоқтала кетелік

Досматов Абдулла өзбек, Шымкент қаласында жасырынған Сайрам ауданының Қарабұлақ кенті, саудагердің ұлы дехканин бай: 1 үй, жылқы, 1 сиыр бар қалған мал мен мүлік сатылды. Партиялық емес, үйленген. Муллахметов Шамшимет пен Тұрсынходжаев Амантай Қарабұлақ және Сайрам контрреволюциялық топтарының Ферғана басмашылығымен тұрақты байланысшылары болып табылады. 18 наурызда олар Ферғанадан оралып, Сайрамда ұсталды [10].

Муллахметов Шамшимет пен Турсунходжаев Амантайдың революциялық топтың белсенді қатысушылары және Ферғана басмашылығымен байланысшылар ретінде көрсетілген әрекеттері ҚК 19,58 / 2 бабымен қарастырылған. Юсупханов Алаухан 51 жаста, партияда жоқ, ұлты өзбек сауатты, Шымкент қаласында туған. Ол Ахметов Абдукаримнің басшылығымен құрылған "Гайптардың" белсенді қатысушысы, содан кейін соңғысымен бірге Кеңес өкіметін құлатуды мақсат еткен революциялық топқа кірді. Ол Юсупханов-шайхананың иесі бола отырып, қоғамға қарсы элементтер мен қылмыстық және антисоветтік элементтің баспанасы болды. Оның шайханасында А.Ахметов пен Д.Мұхамеджанов, Ходжамухамедов Шымкент контрреволюциялық тобының белсенді қатысушылары, сондай-ақ Ферғана және басқа жерлерден келген күдікті адамдар тоқтады [11]. Кульджанкоджанов Ибраимходжа -40 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Шымкент қаласында туған соңғы уақытта Қоқан қаласында жасырынып жүргендер. Саудагерлерден шыққан және ең ірі Шымкент саудагері болып табылады, үйленген, 3 баласы бар: үйі, 1 жылқысы және 1 сиыры бар, бұрын сотталмаған, ол Кульджанкоджанов Ибраимходжа-Сырдария округінің қашып кеткен бай-саудагерлері мен молдаларының Қоқан қарсы революциялық тобының ұйымдастырушыларының бірі. Ол арқылы Шымкент, Қарабұлақ топтары мен Ферғана арасындағы байланыс жүйелі түрде жүзеге асырылды. Джаликулов Тұрсынқұл 41 жаста, ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған, отбасылы, 4-ұлы бар, мүліктік жағдайы ауқатты, Ауылдық Кеңестің Төрағасы қызметінен атқарған бұрын сотталмаған.

Артықметов Садахмет 38 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам қышлағы, Сайрам ауданында туған. Бай сайлау құқығынан айырылған 1 жылқысы, 2 сиыры, 1 өгізі бар бұрын сотталмаған.

Наршихов Ибраимших 35 жаста өзбек ВКП(б) мүшелігіне кандидат, шала сауатты, Сайрам қышлағы, Сайрам ауданында туған, колхоз мүшесі, кедей, отбасылы 2 баласы бар, бұрын сотталмаған.

ХОДЖИМУХАМЕДОВ Деккамбай – 49 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Қоқан қаласында туған. Соңғы уақытта Шымкент қаласында тұрған. Қоқан округінен бандитизмі үшін жер аударылған санатында. Шайханасы бар отбасылы, 2-баласы бар. Бандитизмі үшін 3-жылға сотталған жер аударылған. Шымкенттегі контрреволюциялық топтың белсенді мүшесі болып табылады, Шымкентке келісімен ол А.Ахметов, И.Мухамеджанов сынды ірі саудагерлермен байланысқан. Солармен бірге жасырын Совет үкіметін құлатуға бағытталған мәжілістерге қатысқан.

Исматуллаев Мумин ГПУ тұтқындағаннан соң қашып жасырынып Ферғана қаласында жүрген, Қоқанда «Бека» медресесінде тұрып басқа да Сырдария округінен қашқындармен яғни бай молдалармен бірге контрреволюциялық топқа кірген және ташкентпен басқа да орындармен байланыста болған» [12]. Муминханов Исманхан 41 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған. Бұрынғы молда отбасылы асырауында 2 адам бар, колхоз мүшесі, 3 үйі бар, 1 сиыры бар. Арзаматов Қошқар 41 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған Байдың баласы, бай, отбасылы 2 баласы бар, 2 жылқысы, 2 сиыры, 2 өгізі бар. Чилтаров Тайшы 35 жаста, өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған. Бұрын партияда болған, топшылдыққа қосылғаны үшін партиядан шығарылған.

АБДУРАХМАНОВ Саид-Наби -62 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, арабша сауатты, Түркістан қаласында туған. Саудагерлерден шыққан соңғы уақытта Қоқан қаласында тығылып жүрген, саудагер, бай, отбасылы асырауында 5 баласы бар. 2-жылқысы, 2-сиыры, 2-өгізі бар. Мүлкі артық астығын жасырғаны үшін тәркіленген, бұрын сотталмаған. Абдусаматов, Абдурахмановтар Түркістан ауданының ірі байлары болып табылады. Соңғы шаруашылық-саяси іс-шаралардың салдарынан Қоқанда «Бека» медресесінде тұрып басқа да Сырдария округінен қашқындармен яғни бай молдалармен бірге

контрреволюциялық топқа кірген және Ташкентпен басқа да орындармен байланыста болған және Сайрам контрреволюциялық тобымен де байланысы болған. Одан бөлек ташкенттің бай-молдаларынан тапсырмалар алып орындап отырған» [12].

КЕНЧЕМБАЕВ Тулейберген – 42 ЖАСТА қазақ, партияда жоқ, сауатсыз, Бадам ауданы, №9 ауылда туған. Бай 1 үйі, 6 жылқысы, 2 сиыры, 2 өгізі, 29 қойы бар. Отбасылы 5 баласы бар бұрын сотталмаған. Кенчембаев совет үкіметінің бітіспес жауы болып қазақ және орыс халқының арасында үгіт насихат жұмыстарын жүргізеген. 1930 жылы Совет үкіметіне қарсы көтеріліске шығуға шақырған. Ақсу ауданының Георгиевка елдімекенінде Тұтынушыларқоғамында тұрып мына Совет үкіметі қашан құриды деп айтқан. Сонымен бірге осында қатысушы Михайлов семенға қарап былай деген: «Ешкімге айтпағам саған айтайын Совет үкіметі жақында бірер ай көлемінде құриды Совет үкіметі жалғыз Соғыс басталады бізде басмашылар тобы көтеріледі. Қазір Созақ, Торғай аудандарында көтеріліске дайындық жүріп жатыр май айында көтеріліс болады Совет үкіметін сонда көреміз» [13].

САДЫКОВ ПАРПИ - 39 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында Қарабұлақ қышлағында туған. Отбасылы 3 баласы бар Тұқым қорына астық бермегені үшін малы мен мүлкі тәркіленген. Бұрын сотталмаған бірақ қызықл әскерді өлтірген деген күдікпен ГПУ арқылы тұтқындалған Қарабұлақтағы контрреволюциялық топтың белсенді мүшесі болып табылады. Астанақұлқазыев Абдулқасымның үйіндегі мәжіліске қатысып отырған [14]. Ол Сыдықов Парпи мал мүлкі тәркіленген соң кедейлерге жала жауып шағымданумен болған, өзінің малы берілген кедейлерді қорқытумен болған [15]. Революция басталған сәтте ол селодан жер аударылған өзінің имам ағасы үшін Крайколхозодақтағы нұсқаушы кедей Қуанов Жұманды аяусыз соққыға жыққан [16].

Олар Астанақұлқазы ШАМСУТДИНОВ, Камалхан ШАМСУТДИНОВ, Джамалхан ДЖАНАЛИЕВ, Умарбек Мусуров Джавлян Ташмухамедов Хасан Қуанов Утемиш Қарабұлақ контрреволюциялық тобының белсенді мүшелері болды Астамқұлқазыев пен Джаналмевтің үйлерінде болған мәжілістердің бәріне қатысып отырған. Олардың тікелей қатысуымен Бостандық, Фергана, Сарысу аудандарына ШАМСУТДИНОВ Камалхан ШАМСУТДИНОВ Джамалхан байланысқа жіберіліп отырған. Мұны олардың өздері мойындады [17]. Астанақұлқазы ШАМСУТДИНОВ, Камалхан ШАМСУТДИНОВ, Джамалхан ДЖАНАЛИЕВ, Умарбек Мусуров, Джавлян Ташмухамедов, Хасан Қуанов Утемиштің аталған әрекеттері ҚК 19,58/2 баптарымен қарастырылған. Юлдашев Тұрсынқұл Сайрам ауданы Қарабұлақ қышлағында 1906 жылы туған, өзбек. Байдың баласы, колхоз мүшесі, бойдақ, 2 жылқысы, 2 сиыры, 1 өгізі бар. Әскерден тыс дайындықтан өткен. Ол әскерден тыс дайындықтан өте отырып бір мезетте Қарабұлақ контрреволюциялық тобының мүшесі болған. Олар тапсырма алып Шымкентте басқа да жерлерде қарулар, қарулы күштер қай жерлерде барын анықтап білуге тапсырма алған мұны өзі бір бөлігін мойындады. Мұнан бөлек Юлдашев өзі де ГПУ дің тұтқындар үйін күзетуге барған кейбір әскерден тыс дайындықтағыларға онда қару қай жерде орналасқанын білуге тапсырмалар берген [18]. Наурызда Асматамқұлқазының шақыруымен үйіне келіп Юлдашев былай деген «Сіздің тапсырмаңызбен қай жерлерде қару-жарақ барын білдім Олар Шымкенттегі Әскери комисариаттың Санзаводта.

Ибрагимов Исмайл 10-наурызда тобына былай деген «Барлық мұсылман халқы бұл үкіметтің әрекетіне наразылық пен ызасын білдіруде. Міне бір ғана Қарабұлақтың өзінен 1500 адам қашуға мәжбүр болды. Мұндай құбылысты жиі көруге болады. Билік бізді кедейлендіруде, дінімізді жоюда, мешіттерді қиратуда, астық дайындау мен салық жинауды желеу етіп бізді кедейлендіруде, әрине осыдан кейін совет үкіметіне разы бірде бір адам табылмайды. Біз бірігіміз және осы үкіметпен күресуге дайындаламыз Ибрагимов Исмайл Шымкент контрреволюциялық тобының белсенді Қарабұлақтан қашқандар арасында қатысушысы болып табылады ол» деген Ибрагимовтың аталған іс-әрекеті ҚК 19,58/2 бабымен қарас-тырылған. Бұл үкіметке наразылар мыңдаған. Олар бұл үкіметке қарсы шығудың қолайлы сәтін күтуде. Біздің туысқандар әскерден тыс дайындықтағылар үкіметтің нашар тамақ пен киім беретіндігіне шағым-данып жүр. Мұсылман бола отырып бұл үкіметті қорғамайды және ыңғай туса құлатады. Бізге мұнда Қарабұлақтық жігіттер әскерден тыс дайындықтағылар жиі келеді және олар бұл үкіметке разы еместігін ашық айтады. Осы жігіттер Шымкентте қару-жарақ аз екендігін айтады сондықтан олар бізге ешнәрсе істей алмайды.

Ахметов Абдукарим ұзақ уақыт бойы бай және саудамен айналысатын совет үкіметіне қарсы көңіл-күйдегі элементтерден құралған «Гаип» ұйымының жетекшісі болды. Нәтижесінде бұл ұйым Ахметовтың жетекшілігімен контрреволюциялық топқа айналып шықты [19]. Ахметов Абдукарим Қарабұлақтан қашқан бай саудагерлерге өзінің пәтерін берді, соңынан бәрі контрреволюциялық ұйым құрады. Ахметов үнемі осы бай саудагерлерді төңіректен жүріп олардың мәжілістерінің бәріне қатысумен болған. 10 наурызда осы Қарабұлақтың бай саудагерлерінің қарасында ол былай айтқан «Менің осы Шымкентте 20 ға тарта таныстарым мен туыстарым бар атап айтсам Декханбай Нұрқожа және тағы басқалар бірінші

жағдайда совет үкіметін құлатуға өздерінің келісетінін білдірді». Осыған ұқсас мәжіліс 11 ақпанда Ташметов Қошқардың үйінде болған онда сайрам тобының жетекші болып Шайсманов Шанияз сайланған, яки ірі сайрамның байы патша үкіеті тұсындағы Ақсақал, астық дайындау тұсында Ташкент қаласына қашқан Мұсаев Ергеш өзінің тобының адамдарының қатысуымен 21 ақпанда Вели-Какпа Ауыл советінің президиумының мәжілісінде сайлау құқығынан айырылған Шайсманов Шанияздың құқығын қайта қалпына келтірген. Содан соң оның тусы Шакаримовпен Ташкент қаласына барған соңынан Шайсмановпен бірге қайта оралған [20]. Ол Мұсаев тұтқындалған кезде жауапкершіліктен ерекше қорқынышпен ешнәрсені мойындамауды және Сайрамдықтарға әр жауап алудан кейін тергеушінің ерекше қызықтырған сұрақтар туралы оны қандай жолмен болсын хабардар етіп отыруды тапсырады [21].

Сайрам ісіне қатысты төмендегі адамдардың тізімі:

- 1/ МУСАЕВ Ергеш – 30 ЖАСТА ұлты өзбек, Сайрам ауданында туған, ВКП (б) мүшесі, сауатты
- 2/ ИБРАГИМОВ Исмаил – 41 ЖАСТА ұлты өзбек, Сайрам ауданында туған, шала сауатты
- 3/ АХМЕТОВ Абдукарим – 38 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты
- 4/ ШАМСУТДИНОВ Камалхан – 46 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған
- 5/ ШАМСУТДИНОВ Джамалхан – 41 ЖАСТА шала сауатты, Сайрам ауданында туған
- 6/ ДЖАНАЛИЕВ Умарбек – 47 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған
- 7/ ТАШМУХАМЕДОВ Хасан – 40 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған
- 8/ ШАЙСМАНОВ Шанияз – 41 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған
- 9/ САДЫКОВ ПАРПИ- 39 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған
- 10/ КЕНЧЕМБАЕВ Тулейберген – 42 ЖАСТА қазақ, партияда жоқ, сауатсыз, Бадам ауданы, №9 ауылда туған
- 11/ АБДУСАМАТОВ Абдураим – 58 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Түркістан қаласында туған
- 12/ АБДУСАТАРОВ Исмаил – 66 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатты, Түркістан қаласында туған
- 13/ АБДУРАХМАНОВ Саид-Наби – 62 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, арабша сауатты, Түркістан қаласында туған
- 14/ ИСМАТУЛЛАЕВ Абдумумин – 42 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, арабша сауатты, Шымкент қаласында туған
- 15/ ХОДЖИМУХАМЕДОВ Деккамбай – 49 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Қоқан қаласында туған
- 16/ МУХАМЕДЖАНОВ Нурходжа – 39 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Шымкент қаласында туған
- 17/ КУЛЬДЖАНКОДЖАНОВ Ибраимходжа – 40 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Шымкент қаласында туған
- 18/ АУЛЬБЕКОВ Рыстай – 42 ЖАСТА қазақ, партияда жоқ, шала сауатты Түлкібас ауданы, №13 ауылда туған
- 19/ ШАКАРИМОВ Султанбай – 30 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған
- 20 / МУЛЛАХАЙТМЕТОВ Шамшимет – 28 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатты, Сайрам ауданында туған
- 21 / ТУРЕЕНХОДЖАЕВ Амантай – 43 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатты, Сайрам ауданында туған
- 22 / ТОЙСМАТОВ Абдулла - 46 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатты, Сайрам ауданында туған
- 23 / ТУРСУНМУХАМЕДОВ Ирмухамед - 44 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатты, Сайрам ауданында туған
- 24 / АБДУРАХМАНОВ Катым - 58 ЖАСТА ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Шымкент қаласында туған [10]

б) Сайрам ісі бойынша 10 жыл мерзімге Еңбекпен түзеу колониясына сотталғандар

25/Астанакулказыев Абдулқасым 38 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған

26/Мусарев Джаулен 20 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған

27/Қуанов Өтеміс 52 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

28/Муминханов Исманхан 41 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

29/Арзаматов Қошқар 41 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған

30/Тохтаров Атаншез 65 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, арабша сауатты, Сайрам ауданында туған

31/Бажибаев Садуақас 49 жаста, қазақ, сауатсыз, Шаян ауданы, №4 ауылда туған

32/Рыскулов Манаш 55 жаста партияда жоқ қазақ, сауатсыз, Арыс ауданы, №9 ауылда туған

33/Нұрманқұлов Айтмұрат 28 жаста, партияда жоқ қазақ, сауатты Түлкібас ауданы, 14 ауылда туған

36/Юсупханов Алаухан 51 жаста, партияда жоқ, ұлты өзбек сауатты, Шымкент қаласында туған

37/Бекназаров Усман, 35 жаста, ұлты өзбек, партияда жоқ, Сайрам ауданы, Манкент поселкесінде туған.

38/Абдулхакимов Азизхан 26 жаста, ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатты, Түркістан қаласында туған

39/Юсухалиев Зулрухар 36 жаста, ұлты өзбек, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

40/Ырысбеков Оспан 38 жаста, ұлты қазақ, партияда жоқ, сауатты, Түркістан қаласында туған.

41/Мирасулиев Юлдаш 43 жаста, ұлты өзбек шала, сауатты, Шымкент қаласында туған.

42/Құрбанов Исмайл 50 жаста ұлты өзбек, сауатсыз, Шымкент қаласында туған

43/Алиев Турды 40 жаста, өзбек, шала сауатты, Шымкент қаласында туған

44/Маманов Мохкабай 33 жаста, ұлты өзбек шала сауатты, Шымкент қаласында туған [10].

В) Сайрам ісі бойынша 5 жыл мерзімге Еңбекпен Түзеу колониясына сотталғандар

45/Юлдашев Тұрсынқұл 1906 жылы туған сауатсыз, партияда жоқ, Сайрам ауданында туған

46/Карбаналиев Нудали 32 жаста, партияда жоқ, өзбек, Сайрам ауданында туған

47/Тохтақұлов Ходы 35 жаста, өзбек ВКП(б) мүшелігіне кандидат, шала сауатты, колхоз мүшесі Сайрам ауданында туған.

48/Ирматов Тұрды 34 жаста, өзбек, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

49/Ташметов Кашқар 38 жаста сауатсыз, партияда жоқ, Сайрам ауданында туған

50/Джаликулов Тұрсынқұл 41 жаста, ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

51/Артықметов Садахмет 38 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

52/Сұлтанходжаев Иманходжа 32 жаста өзбек ВКП(б) мүшелігіне кандидат, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

53/Рузметов Абдурахман 30 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

54/Темиров Сұлтан 58 жаста, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

55/Халықназаров Муллахмет 55 жаста ұлты өзбек, партияда жоқ, арабша сауатты, Сайрам ауданында туған

56/Таймұратов Нарымбек 47 жаста, партияда жоқ, өзбек, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

57/Абдуллаев Ташпулат 20 жаста өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

58/Истаримов Абдуазим 22 жаста, өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

59/Бахитияров Юлдаш 56 жаста, ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған

60/Нурметов Рузмет 38 жаста, өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

61/Примкулов Ергеш 38 жаста, ұлты өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған

62/Нуров Нишанқұл 31 жаста өзбек, партияда жоқ, шала сауатты, Сайрам ауданында туған

63/Нианов Юлдаш 58 жаста өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған

64/Мухамеджанов Мумын 28 жаста, ұлты өзбек, сауатсыз, Шымкент қаласында туған

65/Нурходжаев Юлдаш 35 жаста, партияда жоқ, сауатсыз, Қоқан қаласында туған [10]

ә) Сайрам ісі бойынша 3 жыл мерзімге Еңбекпен Түзеу колониясына сотталғандар

66/Абдуллаев Ачхан 18 жаста, партияда жоқ, өзбек, сауатсыз, Сайрам ауданында туған

67/Чимпаров Сұлтан 28 жаста, өзбек ВКП(б) мүшелігіне кандидат, сауатсыз, Сайрам ауданында туған

68/Хусанов Торехан 34 жаста, партияда жоқ, өзбек, сауатсыз, Сайрам ауданында туған

- 69/Чилтаров Тайшы 35 жаста, өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған
- 70/Наршихов Ибраимших 35 жаста өзбек ВКП(б) мүшелігіне кандидат, шала сауатты, Сайрам ауданында туған
- 71/Усенов Тохтар 61 жаста, өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған
- 72/Тохтаров Сұлтанбек 30 жаста, өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған
- 73/Аширметов Исах 45 жаста, өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған
- 74/Иралиев Аширмет 74 жаста, өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған
- 75/Халыбеков Қасым 44 жаста, ұлты өзбек, сауатсыз, Шымкент қаласында туған
- 76/Исраимов Абдухалик 16 жаста, ұлты өзбек, сауатты, Шымкент қаласында туған
- 77/Абдуллаев Абайдулла 16 жаста ұлты өзбек, сауатты, Шымкент қаласында туған
- 78/Кадыходжаев Насырулла 38 жаста партияда жоқ, сауатсыз, Қоқан қаласында туған
- 79/Есембетов Парым 34 жаста, қазақ сауатты, партияда жоқ, Жаңа Қорғанда туған
- 80/Примкулов Тагияш 38 жаста өзбек, партияда жоқ, сауатсыз, Сайрам ауданында туған [10]
- НКВД-да №2370 қазақ ұлтшылдығын тергеу ісі

НКВД органдары жүргізген репрессиялық шаралар туралы ойлағанда айналып өту мүмкін емес бір мәселе бар. 1936 жылы Ташкент қаласындағы Әбдіуақит қарының үйінде шамамен панисламдық орталықтың жиналысы өтіп оған Қазақстаннан; Закирханов Ғұламтөре, Омартөреев Жүсіпхан ишан, Хансейітов Сыдық ишан, Өзбекстаннан Асанхан Әбдмажитов имам, Зияуидин ишан Бабаханов және басқа кісілер қатынасады. Сонымен Хансейітов Сыдық тергеу барысында осы мазмұнда мәлімет береді. Бұл мәліметтерді шынымен де Сыдық ишан берді ме, жоқ әлде оны Ташкентте конрреволюциялық панисламдық орталық құрылды деген тұжырымды негіздеу мақсатында Сыдық ишанның аузына НКВД тергеушілері салып отыр ма, бұл мәселені анықтау бүгін іс жүзінде мүмкін емес. Дегенмен тарихи фактілер екінші болжамға негіз бола алады. Яғни бұл мәліметтердің түп-төркіні НКВД-ға тиесілі. Орта Азия советтік республикаларындағы дін басыларына байланысты жаппай репрессиялық шараларды жүргізу үшін НКВД органдарының өздері жиған түрлі фактілік материалдардың басын қосып, Ташкент қаласында өмірге келген-мыс панисламдық орталық туралы тұжырымдар жасауға күш салып отырғандығының көрінісі[5]. Осы арада Әлауатдин ишанның НКВД органдарымен арақатынасына байланысты 1946 жылы 19 тамызда берген мынадай мәліметіне назар аударуға тура келеді; «1946 жылы жазда Алматыдағы мемлекеттік қауіпсіздік органдары маған Өзбек ССР Ташкент облысындағы Голодная степь станцасы маңындағы совхозының 3-бөлімшесіндегі үйіме қайтуыма рұхсат берді. Сонымен бірге маған құпия мәлімет беруші қызметкер ретінде белгілі бір уақытта Славянка ауылына келіп тұру жүктелді. Мен біраз уақтан соң келіп тұрудан бас тарттым. Жүктелген міндетті орындағым келмеді. Мойындаймын менің НКВД органдарынан алған міндеттемелерді орындаудан басбартып, орын ауытырып, жасы-рынуым НКВД қызметкерлерімен кездесуге кешігіп қалудан қорыққандықтан емес менің НКВД органдарымен қарым-қатынаста болып, антисоветтік көңіл күйдегі адамдар туралы мәлімет беруге ықыласымның жоқтығынан еді» [24]. НКВД ишанды өздерінің құпия қызметінің «құлағы» еткісі келгені, әйтседе Әлауатдин ишан мұндай жиіркенішті әрекетке барудан бас тартқанын байқаймыз.

Сайрамдағы ұлт азаттық көтерілістің Тақтакөпірдегі ұлт-азаттық көтеріліспен де ортақ сипаттары көптеп кездеседі. 1929 жылғы шаруалар наразылықтарының ең алғашқысы сол кезде Қазақстан құрамын-дағы Қарақалпақ жеріндегі Тақтакөпірде болды. Оған 27 қыркүйекте не бары 300-ге тарта адам ғана қатысты және бас аяғы бірнеше сағатқа ғана созылды. Наразылық басталардың алдында ғана яғни 27 қыркүйекке дейін ОГПУ-дің Қарақалпақ облыстық бөлімі кеңес өкіметіне қарсы конрреволюциялық ұйым құрып әрекет етіп жатыр деген айыппен 100-ге тарта адамды тұтқындаған еді осы тұтқындаудан аман қалған ағайынды Исматуллаевтар өздерінің төңірегіне ОГПУ дің қуғын сүргінене қашып –пысқан 30шақты адамды топтастырып 27 қыркүйекте ауданның орталығына басып кірді.Көп кешікпей-ақ Тақтакөпірдегі көтерілісшілер оларды басып жаныштауға жіберілген ОГПУ-дің қарулы күштерімен және тұрақты қызыл әскер бөлімдерімен шайқасуға мәжбүр болды.4-және 7 қазанда көтерілісшілердің үш тобы талқандалды.1929 жылдың 8 желтоқсанына дейін ПП ОГПУ-дің ерекше үштігі біраз істерді қарап көтеріліске қатысқан 32 адамды ату жазасына кесті [25]. Сонымен қатар Сайрам көтерілісі сияқты стихиялық сипаттағы Сырдария округінің Бостандық ауданындағы наразылық 1929 жылдың 29 қыркүйегінде басталып, бірнеше күге ғана созылды. Көтерілісшілер Шатқал аймағында бұрыннан әрекет жасап жүрген қырғыз басмашыларының құрбаншысы Истамбек Чаныбековпен байланыс орнатып, Брич –мулла қыстағында онымен бірігіп және сондарынан қуғындаған қызыл әскер бөлімдерімен қақтығысып, Көксу бағытына шегінді Өкшелей қуған қызыл

әскер және ОГПУ бөлімдерінен жанталас қашып құтылуға күш салған көтеріліске қатысушылар Өзбекстанға және Қырғызстанға барып бас сауғаласа да бәрібір түгелдей қолға түсті. Қазақстан бойынша ПП ОГПУ-дің үштігінің қаулысымен 1930-1933 жылдар ішінде көтеріліске қатысушылардың 2-уі ату жазасына, 36 адам 1 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге еңбекпен түзеу лагеріне 7 адам Қазақстанның өз ішінде жер аударылуға кесілді [26]. Сайрам көтерілісіне әкелген алғышарттар Қазақстанның басқа өңірлерінде де халықтың тоталитарлық жүйенің қысымына шыдамай қолдарына қару алып өз наразылықтарын көтеріліс арқылы білдіруге тырысқан әрекеттері еді. Соның тағы бір көрінісі Батпаққара көтерілісін де туғызған алғышарттар болды. Бұл халық наразылығы 1929 жылдың 1 қарашасында басталып, ол көтеріліске қатысқандарды жазалау жарты айдай уақытқа созылды [27]. ОГПУ-дің ресми құжаттарында көтерілісті ұйымдастырушылар және басқарушылар 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілісін басқарған бұрынғы Алашорда ханы Әбдіғашпашардың туыстары деп көрсетілген. Көтеріліске барлығы 530 адам қатысқан [27]. Көтерілістің басталғаны туралы алғашқы хабарды алысымен іле-шала қамданған ОГПУ, партия және Кеңес органдары батпаққараға коммунистік отрядтарды суыт жөнелтті. Көтерілісшілер оларға қарсылық көрсете алмай ұсақ топтарға бөлініп бытырай қашты. Оларды қуғындау және жаппай тұтқындау басталды. Барлығы 530 адам қылмысты деп табылды. Қазақстандағы ПП ОГПУ-дің үштігі бұл мәселеге байланысты 115 адамды ату жазасына, 170 адамды 2 жылдан 10 жылға дейін мерзімге еңбек түзету лагеріне, 28 адамды Қазақстаннан тыс жерлерге 3 жыл мерзімге айдауға кесті, 17 адамға сот шешімі шарты болды [28]. Батпаққара көтерілісшілерін жазалау сипаты мен Сайрам көтерілісіне қатысқандарды жазалау сипатының өте ұқсас екендігін аңғаруға болады. Жаза мерзімдері, түрі репрессиялық шаралар бір жүйеден туындап жатқанын көзге ұрып тұр. Сайрам көтерілісімен бір жылда бір мезетте лап ете қалған көтерілісі ошағының тағы бірі Сырдария округінің Созақ ауданындағы шаруалар көтерілісі 1930 жылдың 7 ақпанында басталған. ОГПУ мәліметтерінің бірінде көтеріліске 2000-дай адамның қатысқаны айтылады. 7 ақпанда Шолақов Сұлтанбек бастаған шаруалар аудан орталығы Созаққа кіріп, ондағы тұтқындағы туыстарын босатқан, партия кеңес қызметкерлерін азаптаған өлтірген [29]. Созаққа шешуші шабуыл 16 ақпанда болып, ұрыс 4 сағатқа созылған. Осы шайқаста көтерілісшілерден 300 адам өліп, 200 адам тұтқынға түскен. Ал жазалаушылардан 2 адам ғана жараланған осы ұрыста көтеріліс басшысы Сұлтанбекте және оның көмекшісі ауғандық аталып кеткен Асадулла да қайтыс болды. Жалпы шығынға келсек Голощекиннің Сталинге 1930 жылы наурызда жазған хатында көтерілісшілерден 400-ден аса ал жазалаушылардан 50-ге тарта адам өлгені көрсетілген [30]. Жазаланғандар 311 адам көтеріліске қатысты деген кінәмен жауапқа тартылса, олардың 88-і 1930 жылдың 22 наурызында, 8 сәуірінде, 25 мамырында 10-маусымында ОГПУ-дің ерекше үштігінің қаулыларымен атылған. Бұл көтеріліс туралы тарихшы, ғалым С.Жолдасов былай деп мәлімет берген; «Жер-жерде шолақ белсенділердің бұрмалауларына қарсы наразылықтар, көтерілістер шыға бастады. Соның көрінісінің бірі - 1929 жылғы кейін Өзбекстанға заңсыз берілген Бостандық ауданындағы оқиға болса, тағы бірі 1930 жылдың 6-ақпауда басталып, кейін 1.100 адамға дейі қатысқан Созақ көтерілісі еді. Кеңес өкіметін құлатып, ақ киізе көтеріп хан сайлаған Сұлтанбек Шолақовтың көтерілісі ұжымдастыру кезіндегі адам төзбес бұрмалаушылыққа қарсы бағыт-талған еді. Алайда, хан да, уәзірлер де муфтиі мен, уағыздаушысы сияқты қозғалысқа қатысушылардың көпшілігі сотсыз-ақ атылып тасталды. Қарулы әскерлер оларға еш аяушылық жасаған жоқ. Жалпы көтерілісшілерден 316 адам өліп, 7 адам жаралаып, 276 адам қолға түскен еді» [34]. Сталиндік –Голощекиндік зорлық-зомбылық, қуғын сүргін Ақтөбе округінің Ырғыз ауданының шаруаларының да бас көтерулеріне себеп болды көтеріліс 1930 жылы 25 ақпанда басталды шешуші шайқас 1930 жылы 9 наурызда күлқамыс деген жерде болып, онда көтеріліс басшысы Қанаев Айжарқын және оның 35 серігі мерт болды. Күш тең емес ұрыстан қашқан салт атты көтерілісшілерді жазалаушылар қуалай атып қылышпен кескілеп жамсатып қырды. ПП ОГПУ-дің ерекше үштігі көтерілісшілерді белсенді түрде жазалады. Нәтижесінде 42 адам ату жазасына кесіліп, 262 адам әртүрлі мерзімге сотталды және жер аударылды [31]. Халықтың өз тілегін орындатпа алмаған соң, биліктарпана естір құлақ болмаған соң, ең соңғы шара ретінде көтеріліске шығып өз қарсылықтарын білдіруге мәжбүр болған. Ал Сталиндік, Голощекиндік биліктің бұл көтерілістерді тоқтату жолы тек қана күшпен жаншу, қырып –жоя отырып талқандау әрекеті болған. Басқадай жолды олар іздемеген Бұл сөздің дәлелі ретінде мына Алматы ПП ОГПУ-дің бастығы Даниловскийдің өзіне Қапалдан жіберілген құпия құжаттардың біріне назар аударайық: «Бүйен-аксу ауданында, Қызылағаштағы, Ақешкідегі, Сарқандтағы, Қапалдағы, Арасандағы 1500 адамға жететін бандылар жойылды. Операция кезінде бандитер жағынан өлгендерің жалпы саны 161 адам. Сарқанд, Ақсу операциялары кезінде 40 адам өлтірілді. Қосымша тексергенімізде Қызылағаш түбінде 10 адам өлтірілгені анықталды. Ақешкі түбінде 6 адам шабылды. Талдықорған, Қызылағаш, Ақешкі, Қапал аудандарындағы барлық ұрыстар кезінде

22 адам өлтірілген. Талдықорғанда қашуға әрекеттенген 1 адам өлтірілді. Қапал үшін тексерілмеген мәлімет бойынша 12 адам өлген операцияларды жүзеге асыру ұрыстарында тұтқынға 509 адам түсті. Оның 193-і Сарқанд түбінде.Тексере түсуді қажет етеді. Қапал түбінде 41 адам, Талдықорғанда - 14адам, Қызылағашта - 21 адам.анықтай түсуді қажет етеді. Қапал, Баласаз операцияларында 120 адам. Олардан Қапал бойынша кедей 16 адам босатылды» [32].

Осынау оқиғалар барсындағы ішкі істер бөлімдерінің жұмысын нақтылау мақсатында мына құжаттан үзінді келтірейік:

Москва,

ОГПУ ,Ольскииге,Соболевке

Көшірмесі: Ташкент ІІП ОГПУ, Дьяковке Жусалы, Альшанскииге Семей, ОГПУ Бак. Қарқаралы, ОГПУ, Дроздовқа

Кезектен тыс жедел мәлімет Алматы округі Біріншіден 6 сәуірдегі мәлімет бойынша, Найзағара шатқалына қарай, қарулы бандылардың қорғауымен 600-ге тарта қазақтар Қытайға өту мақсатымен кетті.Сондарына түскен комотрядпен атыс басталды. Жоңғар алатауының соңғы асуында қоршап алынды. 500-ден астам адам,отбасыларымен 120 бандит, әртүрлі 50 мылтық, көп бас мал қолға түсті. Ұсталғандар топ-тобымен Қапалға әкелінуде. Соңғы сәтке дейін атысқан, өз еріктерімен берілуден бас тартқан 50-60 адамдай қазақтар және орыстар құртылып жіберілді. 12-і қашты.Қар терең күн суық болғандықтан қуа алмадық. Қызылағашта 21 бандит, оның ішінде басшылары - 2 коммунист тұтқынға алынды қызылағашты алған кезде қызыл жалау көтерген 300-ден астам бандаға қатысушы кедейлер, орташалар біздің жағмызға өтті. Смағұлов 80 бандитімен батыс бағытына қашып кетті. Тұтқындар арасында орыстар, сонымен қатар сарқандқа шабуылды басқарған басшылардың бірі көтеріліске үндеген БК(б)П мүшесі Басұрманов Жетпісбай да бар. Үшіншіден ізге түскен комотрядтар Қытай бағытына шегінген Ақсу өзені ауданында Ақсудан оңтүстікте 65 шақырымдай жерде екеуі қарулы, 6 бандитті ұстап алды. Олардың екеуі орыс. Одан ары сондарына түскенде атысып қашқан қарулы бандиттердің 3-і қолға түсті. Бандиттердің көрсетулерінше банда көшіп жүрген 120 байлардан, сонымен бірге сарқандтың 20 орыс казактарынан тұрады. Бандаға Қапал казагы Черных Петр және Бүйен-ақсу ауданының байы Омаров Тұрсын басшылық етеді. Жетіншіден ДТО ОГПУ-дің (ОГПУ жол-көлігі бөлімі) тексерілмеген мәліметі бойынша бұрынғы боыс менгерушісі Арапов және Жақынбаев басқаран қосқамыс сайында орналасқан банда балқаштың солтүстігіндегі мұзадан нулар түбегіне өтіп онда тексерілмеген мәлімет бойынша Қарқаралы округінің саны 300 адамдық бандасына біріккен. Балқаштың шығыс жағына жіберілген құрамында 10-нан астам барлаушыларын 15-17 адамдық бандиттер атқылаған. Топ Қарақұм сайындағы құрамында оннан астам орыс-казактары бар бандалардың барлаушылары тәрізді. Сегізіншіден, Бүйен-ақсу ауданындағы 3-6,9,10,11,13,14 – ауылдарды партия сясатын бұрмалаушылар мен асыра сілтеушлер бар. 14-ауылдың кедейлері астық жетіспеушіліктен ашығуда. Осыған қарамастан ауылдық кеңетің төрағасы Тұтқабаев тұқымдық қорға астық тапырмағаны үшін кедейлерді тұтқындауда.Сарқанд ауданындағы орыс поселкелері Покатиовкада, Веслоода, Антонвкада астық дайындау жоспары орташа кедей ауылдарына салынған болса, сонымен бірге кейбір кулактарға салғырт салынбаған.Қалған елді мекендерде қажетті жағдай жоқ боса да шіркеулерді мәдениет мекемелеріне беру орын алған.Антоновка кеңесінің хатшысы төрағаның қолын өзі қойып шіркеу кеңесіне шіркеуде мінежат етуді тоқтату туралы бұйрық берген.,орындамасан соттаймын деп қорқытқан.Жалпы тұқымдық қорға астық өткібегені үшін кедейлерге айыптар салынғаны байқалды.

Даниловский 1930 жылдың 8 сәуірі [33].

Бұл хабарламадан Кеңес қызметкерлері тарапынан халықтың ашығуы мен басқа әлеуметтік жағдайымен санаспай асыра сілтеуге жол бергенін көреміз.Мұның соңы халықтың ашу-ызасын туғызып стихиялы түрде көтеріліске шығуға алып келген.

Кесте - 2. Сайрам көтерілісі мен басқа да Қазақстандағы Кеңес үкіметіне қарсы көтерілістердің салыстырмалы кестесі

Көтеріліс	Себебі	Сипаты	Ұқсастығы	Уақыты	Нәтижесі,
-----------	--------	--------	-----------	--------	-----------

болған аудандар					жазаланып атылғандар саны
Сайрам ауданы	Күштеп ұжымдастыру, қате салық саясаты, белсенділердің бұрмалаушылық әрекеті, дінге қарсы қысым	Стихиялы,	Алғышарттары бір, Кеңес үкіметінің саясатына қарсы, нашар қаруланған	1930 ж.	Күшпен басылды, 26 адам ату жазасына кесілді
Созақ ауданы	Күштеп ұжымдастыру, белсенділердің бұрмалаушылық әрекеті, дінге қарсы қысым	Стихиялы	Алғышарттары бір, Кеңес үкіметінің саясатына қарсы, нашар қаруланған	1930 ж.	Күштеп басылды, 88 адам ату жазасына кесілді
Батпаққара көтерілісі	Күштеп ұжымдастыру, белсенділердің бұрмалаушылық әрекеті, дінге қарсы қысым	Стихиялы	Алғышарттары бір, Кеңес үкіметінің саясатына қарсы	1929 ж.	Күштеп басылды, 115 адам ату жазасына кесілді
Тақтәкәпір көтерілісі	Күштеп ұжымдастыру, белсенділердің бұрмалаушылық әрекеті, дінге қарсы қысым	Стихиялы	Алғышарттары бір, Кеңес үкіметінің саясатына қарсы ,нашар қаруланған	1929 ж.	Күштеп басылды, 32 адам ату жазасына кесілді
Ақтөбе , Ырғыз ауданы көтерілісі	Күштеп ұжымдастыру, белсенділердің бұрмалаушылық әрекеті, дінге қарсы қысым	Стихиялы	Алғышарттары бір, Кеңес үкіметінің саясатына қарсы нашар қаруланған	1930 ж.	Күштеп басылды, 42 адам ату жазасына кесілді
Бүйен-ақсу	Күштеп ұжымдастыру, белсенділердің бұрмалаушылық әрекеті, дінге қарсы қысым	Стихиялы	Алғышарттары бір, Кеңес үкіметінің саясатына қарсы нашар қаруланған	1930 ж.	Күштеп басылды, операция кезінде 40 адам өлтірілген
Қызылағаш	Күштеп ұжымдастыру, белсенділердің бұрмалаушылық әрекеті, дінге қарсы қысым	Стихиялы	Алғышарттары бір, Кеңес үкіметінің саясатына қарсы, нашар қаруланған	1930 ж.	Күштеп басылды, операция кезінде 10 адам өлтірілген
Сарқанд	Күштеп ұжымдастыру, белсенділердің бұрмалаушылық әрекеті, дінге қарсы қысым	Стихиялы	Алғышарттары бір, Кеңес үкіметінің саясатына қарсы, нашар қаруланған	1930 ж.	Күштеп басылды, операция кезінде 40 адам өлтірілген
Қапал көтерілісі	Күштеп ұжымдастыру, белсенділердің бұрмалаушылық әрекеті, дінге қарсы қысым	Стихиялы	Алғышарттары бір, Кеңес үкіметінің саясатына қарсы, нашар қарулаған	1930 ж.	Күштеп басылды, операция кезінде 22 адам өлтірілген

Қорытынды. Жоғарыдағы мәліметтерден көріп отырғанымздай кеңес үкіметінің шектен шыққан солақай саясаты қазақтарды ғана қамтымаған оған наразылардың қатары орыс және бақа да адамдарды қоса қамтыған интернационалдық сипат алған. Себебі бір кездері қазақтарға жаудай тиген қазақтардың өзі қазақ байларымен қосылып қарсылықтар ұйымдатуға көшкені кеңес саясатының ешкімді де ұшпаққа жеткізе қоймайтынына көздері жеткен соң соңғы шара ретінде жасалғаны анық. Сайрам көтерілісі негізінен өзбек ұлтының өкілдері мен ішінара қазақтардан құралғанын ескерер болсақ

Кеңестік зобалаңға қарулы қарсылық ұлт таңдамағанын айқын аңғаруға болады. Сонымен қатар жоғарыда аталған ұлт-азаттық көтерілістерінің Сайрам көтерілісімен ортақ белгілеріне келсек: - Бұл көтерілістер біріншіден стихиялық сипатта болды

- Көтерілісшілердің қару-жарак қорлары мардымсыз, шектеулі еді

- Көтерілісшілер қатарында жақсы үйретілген әскери мамандар мен кәсіби жауынгерлердің тым аз болуы.

- Көтерілісшілердің жеңген жағдайда да нақты жоспары болмады.

- Көтерілісшілер тоталитарлық жүйенің алып репрессиялық механизміне тең емес күштер арасалмағында қарсыласып күреске шықты.

Оңтүстік – Қазақстан облыстық Сотының Президиумы араға жылдар салып 1958 жылы 9 қарашада осынау Сайрам көтерілісіне қатысқан тоталитарлық режимнің құрбандарын ақтауға Қаулы шығарады. Қаулыны аудармай ұсынғанды жөн көрдік

Постановление

Президиума Южно-Казахстанского областного суда

9 октября 1958 года

Президиум Южно-Казахстанского облсуда в составе:

Председательствующего и.о. Председателя облсуда т.Аскарлова членов президиума т.т. Воронцова, Сайфульмулюковой и Фишман с участием и.о. облпрокурора тов. Сейтова в гор. Чимкенте рассмотрел протест облпрокурора на предмет отмены постановления тройки ПП ОГПУ Казахстана от 9 апреля 1930 года. Заслушав доклад тов. Аскарлова согласившегося с протестом, заключение и.о. облпрокурора тов. Сейтова поддержавшего протест, президиум

Нашел:

Жоғарыдағы қаулыда былай делінген. «Они обвинялись в том, что все перечисленные выше 80 человек являются баями, торговцами, ишанами, муллами часть из них близкими их родственниками которые недовольны проводимыми хозяйственно-политическими мероприятиями советской власти, повели агитационную работу по подготовке вооруженного восстания против советской власти для чего в ряде кишлаков Сайрамского района в городе Чимкенте создали нелегальные группы к/р организации, которая на протяжении 2-х месяцев в разных местах устраивала ряд нелегальных совещаний на которых обсуждались организационные вопросы и намечались мероприятия по борьбе с Советской властью. Данная организация посредством посылки своих лидеров имела постоянную связь с басмачеством Ферганы и Бастандыкского района, откуда получали нужные сведения и указания и намечали с наступлением войны устроить повсеместное вооруженное подпольное движение «За религию и освобождение мусульманского народа от гнета коммунистов» [7]. Призывом мусульман на борьбу с коммунистами и советской властью. Постановление тройки ПП ОГПУ в Казахстане от 9 апреля 1930 года подлежит отмене с прекращением дела по следующим основаниям: Следствие по делу проведено с самым грубейшим нарушением установленных норм и правил УПК, например: мера пресечения обвиняемым была избрана не отдельно каждому а списком на 80 человек, аресты которых производились без санкции прокурорских органов, допросы проводились на русском языке без переводчика, обвинение также предъявлено списком на 80 человек, который как видно был приготовлен за благовременно. Это свидетельствует то обстоятельство, что протокол отпечатан на машинке и в нем сделаны отметки с чернилами и карандашом две буквы «не», т.е. вставки к слову – признаю. Таким образом признали себя виновными 18 человека не признавших виновными 62 человек. с материалами дела обвиняемые не были ознакомлены. Это видно из того, что протокол об окончании следствия напечатан на машинке» [7] - деп келіп айыпты деп табылып жазаланған азаматтардың ісінде қылымыстың құрамы жоқ деп табады. Осылайша кеш те болса Сайрам көтерілісінің жазықсыз құрбандары ақталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Уалиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Толағай групп», 2010. Т-4. – 496 б.
2. Сонда . – 496 б.
3. Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. — Алматы: Санат, 1997. — 320 б.
4. Алдажуманов К. Крестьянское движение сопротивления Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы: Арыс-Казахстан, 1998. — С. 66–92.
5. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы; Монография. Екінші кітап. — Алматы: Мектеп, 2017-656 б.
6. Бабенко С.М. На земле Ахмеда Яссави с. Белые Воды: Сайрамская районная типография, 1994 — 272 с.

7. Шымкент қалалық саяси-қуғын сүргін құрбандары музейі мұрағаты Қор №8, Іс-папка №12. Сайрам көтерілісі)
8. Түркістан Облыстық Қоғамдық Саяси Тарихи архиві Қор 29, тізім 1, Іс 295, парак 84
9. ТОҚСТА Қор 29, тізім 1, Іс 295, парак 83
10. Шымкент қалалық саяси-қуғын сүргін құрбандары музейі мұрағаты Қор №8, Іс-папка №12.41п.
11. Сонда -202-207 пп..
12. Сонда - 43-44,251-253 п.п.
13. Сонда -2 0 п.
14. Сонда - 234-235пп.
15. Сонда - 23-23-25-26 п.п.
16. Сонда -23п
17. Сонда -. 70-75-76-78,149-152-153 п.п.
18. Сонда -243-244,79-81пп.
19. Сонда - 202-207пп.
20. Сонда -30-32-99-103 пп.
21. Сонда -260-266-219 пп.
22. Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті АҚДА ,6-қ, 06610-іс, 4-томдық, 1-п
23. ҚР ҰҚҚ АҚДА, 6-қ, 06610-іс, 3-томдық, 70-71-п
24. Қазақстан Республикасы Оңтүстік Қазақстан Облысы Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті ДМ 6-қ,02488-іс,,8,13,24 пп
25. Омарбеков.Т. Қарақалпақстандағы көтеріліс-Жұлдыз,1993,4көкек,-130-156 беттер
26. ҚР ҰҚКА-№158-т,арх №1,№49-іс,232-234 п
27. ҚР ПА-141-қ,1-т,2948-іс,108-п
- 28.ҚР ҰҚКА -158-т,арх№1,1-том,49-іс,19-20 п
29. ҚР ҰҚКА -158-т,арх№1,1-том,49-іс,86-88 п
30. ҚР ПА -141-қ,1-т,2948-іс,44-п
31. ҚР ҰҚКА -158-т,арх№1,1-том,49-іс,182-186-188-п
32. ҚР ПА -141-қ,17-т,471-іс,305-п
33. ҚР ПА -141-қ,17-т,471-іс,302-п
34. Жолдасов С. Шежірелі Оңтүстік / С.Жолдасов — Алматы: ҚазАқпарат баспасы, 2002. — 155-156 б.

References:

1. Ualikhanov Sh.Sh. collection of multi-volume works-Almaty ; "Tolagai group", 2010. Т-4-496b
2. Then-496b
3. Omarbekov T. the tragedy of Kazakhstan in the 20-30s: an auxiliary textbook. - Almaty: Category, 1997 — - 320 P
4. Aldazhumanov K. Krestyanskoye movement improvement Deportivized in the people of Kazakhstan: time and water. - Almaty: Arys-Kazakhstan, 1998. - Pp. 66-92.
5. Koigeldiev M. Alash movement; monograph. Second book-Almaty; School, 2017-656b
6. Babenko S. M. on Earth Akhmeda Yassavi / S. M Babenko-S. White Water: Sairamskaya rayonnaya typography — 1994-272 P.
7. Archive of the Shymkent City Museum of victims of political repression Fund No. 8, File No. 12. Sairam uprising)
8. Turkestan Regional Public and political historical archive Fund 29, List 1, case 295, Parak 84
9. TOKSTA Fund 29, List 1, case 295, Parak 83
- 10..Archive of the Shymkent City Museum of victims of political repression Fund No. 8, File No. 12, 41p.
- 11Then-202-207pp.
- 12.Then-43-44,251-253p.P.
- 13.Then-20p.
- 14.Then - 234-235pp.
- 15.Then -. 23-23-25-26 P. P.
16. Then-23p
- 17.Then -. 70-75-76-78, 149-152-153 PP.
- 18.Tthen-243-244,79-81pp.
- 19.Then - 202-207pp.
20. Then-30-32-99-103pp.

- 21 Then-260-266-219pp.
22. *Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, 6-K, case 06610, Volume 4, p 1*
23. *In the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, 6-D, case 06610, Volume 3, 70-71-P*
24. *DM of the National Security Committee of the South Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan 6-K, case 02488,, 8, 13, 24 PP*
25. *Omarbekov.T. uprising in Karakalpakstan-Zhuldyz, 1993, 4 cuckoos,-pages 130-156*
26. *National security committee of the Republic of Kazakhstan-No. 158-t, arch No. 1,Case No. 49, 232-234p*
27. *PA RK-141-K, 1-T, case 2948, 108-P*
28. *National Security Committee of the Republic of Kazakhstan-T. 158, arch No. 1.1, case 49, 19-20p*
29. *National security committee of the Republic of Kazakhstan-T. 158, arch No. 1.1,case 49, 86-88p*
30. *PA RK-141-K, T 1, case 2948, P 44*
31. *National security committee of the Republic of Kazakhstan-t. 158, arch No. 1.1, case 49, p. 182-186-188*
32. *PA RK-141-K, 17-t, 471-case, 305-P*
33. *PA RK-141-K, 17-t, 471-case, 302-P*
34. *Zholdasov S. Shezhireli Ontustik / S. Zholdasov — Almaty: Kazinform publishing house, 2002. — pp. 155-156.*